

Wetenschappelijk onderzoek op het gebied van het Nieuwe Testament en grensgebieden in Nederland en Nederlandstalig België, 1993- 1999¹

M de Jonge

Leiden

Abstract

Scientific research on the New Testament and related fields in the Netherlands and Dutch-speaking Belgium, 1993-1999

The article gives an overview of recent and current New Testament research in the Netherlands and Belgium. The institutions and circumstances within which research is done, are discussed. The article points out that theological faculties function within an increasingly secularising society. In spite of this, and the problems the churches are experiencing, there still is a remarkable interest in religion and theology both within and outside of church and university circles. Research trends include a focus on the cultural environment of early Christianity, the history and literature of Christianity after the first century and a linguistic and literary approach. The interest in Biblical theological issues is much more limited. These trends and the researchers working in the various fields are discussed in detail. The article concludes that much has been done in the field of New Testament research in the Dutch-speaking world in spite of fairly unfavourable circumstances.

1. Inleiding

“Geschiedschrijving is moeilijk, contemporaine geschiedschrijving is heel moeilijk” – zo begon ik de inleiding die ik op 2 augustus 1993 op een vorige bijeenkomst van Neder-

¹ Lezing gehouden op de vergadering van Zuid-Afrikaanse en Nederlandstalige nieuwtestamentici op 3 augustus 1999 in Pretoria. Naar aanleiding van de discussie is de tekst op enige plaatsen herzien; ontwikkelingen nadien zijn niet venverkt.

landse en Zuid-Afrikaanse nieuwtestamentici in Utrecht hield. Dat zeg ik ook nu. Als emeritus heb ik de ontwikkelingen nog eens zes jaar vanaf de zijlijn gadegeslagen; dat heeft mij niet meer afstand gegeven, laat staan een soort Olympische positie verschaft. Op grond van brieven van collega's, gesprekken, overzichten van onderzoek, vooral binnen de Nederlandse Onderzoekschool voor Theologie en Religiewetenschap (NOSTER) en aan de Universiteit van Leuven, probeer ik een schets te geven van wat er aan de hand is – met concentratie op de grote lijn en zonder enige pretentie van volledigheid in details. Ik geef ook dit keer een inleiding, een aanzet tot verder gesprek, meer niet. Velen kunnen mij aanvullen of een andere kijk verdedigen. In 1993 waren ook Adam van der Woude en Sjeff van Tilborg mede-inleiders, nu moet ik het alleen in drie kwartier zien te klaren.

2. DE SITUATIE WAARIN HET ONDERZOEK WERD VERRICHT

2.1 De terzakelijke instellingen

Nederland is nog steeds gezegend met een respectabel aantal faculteiten en universiteiten waar nieuwtestamentisch onderzoek wordt verricht. Na een wetswijziging heten de vroegere hogescholen universiteit; aangetekend zij dat de Theologische Faculteit Tilburg (nog steeds) een bijzondere positie inneemt ten opzichte van de Katholieke Universiteit Brabant. Al met al vier openbare, twee Gereformeerde en drie Rooms-katholieke instellingen. In België is er de Katholieke Universiteit van Leuven en de kleine Protestantse faculteit in Brussel (die ook een Franstalige afdeling heeft).

Daarnaast noem ik de Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken (vrijgemaakt) in Kampen en die van de Christelijk-Gereformeerde Kerk in Apeldoorn. De docenten en doctores van de eerste zijn lid van de Conventus van de Nederlandstalige nieuwtestamentici, de hoogleraar in Apeldoorn, T M Hofma, evenals zijn voorganger J de Vuyst, niet. Ik laat zowel Kampen-B als Apeldoorn terzijde – maar niet na te hebben opgemerkt dat J van Bruggen en de zijnen hard werken aan wat de “Derde serie” van het Commentaar op het Nieuwe Testament heet, indertijd door S Greydanus en F W Grosheide begonnen. Zij doen dit “in principiële continuïteit met de vorige, maar met een

gewijzigde opzet”, zoals de omslag van het in 1997 verschenen deel over Johannes (van de hand van P H R van Houwelingen) vermeldt. Men kiest dus voor wat men in vrijgemaakte kring als een klassiek-Gereformeerde aanpak beschouwt. Men neemt wel kennis van andere meningen, maar houdt zich strak aan een bepaalde, principiële hermeneutiek; een benadering, die een echt open gesprek heel moeilijk maakt.

2.2 De situatie aan de universiteiten

Alle instellingen hebben in de afgelopen jaren een turbulente tijd doorgemaakt, die uiteraard ook veel aandacht van de nieuwtestamentici heeft geëist en nog eist. De concentratie van de R K instellingen tot drie werd in 1993 al vermeld; de concentratie van de (kerkelijke) opleidingen van de Samen-op-Weg kerken moet in de naaste toekomst zijn beslag krijgen. Net als de eerste concentratie gaat die met veel pijn, moeite en ergernis gepaard. Het lijkt hier echter niet de plaats om nader stil te staan bij de fusie (of welke term hier ook passend moge zijn) van de Theologische Faculteit van de Vrije Universiteit en de Theologische Universiteit van Kampen, en bij het opheffen van de kerkelijke opleiding bij twee van de vier openbare universiteiten. Opheffing van een Hervormde kerkelijke opleiding betekent uiteraard niet de opheffing van een faculteit, maar zij beïnvloedt het leven daarvan wel. Pro memorie zij opgemerkt dat de Amsterdamse theologen sinds enige tijd deel uitmaken van de Faculteit der Geesteswetenschappen, samen met literatoren en filosofen.

Deze veranderingen zijn mede het gevolg van veranderingen in de studentenbevolking. Er was sprake van een geleidelijke, maar uiteindelijk aanzienlijke vermindering van de studentenaantallen. Daarnaast was er een toename daarbinnen van het aantal ouderen, ook van mensen met een eerdere andere opleiding, full-timers zowel als part-timers. Er zijn ook studenten gekomen met een zwakke of geheel ontbrekende kerkelijke binding, meer geïnteresseerd in “religious studies” dan in “theology proper”. Op veel plaatsen zijn opleidingen “religiestudies” ontstaan, met meer of minder succes; er is ook met andere beroepsuitgangen geëxperimenteerd. Ook de in 1993 al gesignaleerde noodzaak om deficiënties in de vooropleiding in de klassieke talen bij te spijkeren bleef natuurlijk een rol spelen.

Terzijde: uit het door L Gevers en L Kenis (1997) geredigeerde boek *De Faculteit der Godgeleerdheid in de K U Leuven 1969-1995* bleek mij dat de situatie in Leuven zich veelal anders ontwikkelde, maar dat er toch vele vergelijkbare tendenties zijn geweest (zie Gevers & Kenis 1997:63-154).

Een en ander bracht natuurlijk veel onrust op het onderwijsfront, en vormde daardoor ook een bedreiging voor het onderzoek. Net als de universitaire bureaucratie – die in de acht jaren dat ik de universiteiten van enige afstand volg alleen maar erger is geworden. Landelijk, door steeds weer veranderende maatregelen aangaande studieduur en studiefinanciering; voortdurende wijzigingen in het wettelijke kader; onderwijs- en onderzoeksvisitaties georganiseerd door de Vereniging van Samenwerkende Nederlandse Universiteiten, en sinds een paar jaar de samenwerking (althans coördinatie) van het onderzoek in de Nederlands Onderzoekschool voor Theologie en Religiestudies. Een en ander onverlet de soms ingrijpende wijzigingen in de interne organisatie van de individuele universiteiten. Op vele wijzen moet men aanmelden wat men gaat doen, doet, of gedaan heeft, en op allerlei niveau wordt toezicht uitgeoefend. En aan dit spel doet iedereen mee, omdat uiteindelijk de onderzoekscapaciteit en het geld ergens vandaan moeten komen. Gelukkig dat allerlei gegevens bij de individuele onderzoekers en bij afdelingshoofden in computers zijn opgeslagen, en dus veelvuldig kunnen worden gereproduceerd. Helaas moeten ze dan vaak toch weer op andere manier worden gerangschikt, en kost die rangschikking weer veel tijd.

Nog een aanvulling op dit beeld: De nieuwtestamentici werken aan faculteiten naast beoefenaren van andere vakken, en allen proberen studenten ervan te overtuigen dat de eigen discipline heel interessant is als hoofd- of bijvak in het tweede echelon van de studie. De keuze voor N.T. als hoofdvak vereist literair-historische belangstelling en taalkundige vaardigheden. Het hangt van vele omstandigheden af, of men N.T. of een van de andere klassieke vakken kiest, lijkt mij. Hoe dat landelijk ligt, en in België, kan ik niet overzien (in Leiden zijn we in een relatief gunstige positie). *Mutatis mutandis* ligt dat ook zo met betrekking tot de assistentsplaatsen. Een promotie zonder vier jaar voorbereiding op een assistentsplaats komt in Nederland weinig meer voor – met het nadeel dat men óf vrij laat moet overschakelen naar een maatschappelijke functie, óf soms aan de academie blijft zonder daarbuiten werkzaam te zijn geweest.

Ondanks dat alles doen de vaak kleine afdelingen N T het, lijkt mij, niet zo slecht en spelen ze het ook nog klaar om met enige regelmaat promovendi aan te trekken en doctores af te leveren. Het blijft natuurlijk gaan om bescheiden aantallen, maar ook het aantal academische functies en post-doc plaatsen is gering.

2.3 Kerkelijke betrokkenheid

De faculteiten als geheel fungeren binnen een zich steeds verder seculariserende samenleving en zij hebben te maken met kerkgenootschappen die moeilijke tijden doormaken. De enige kerken die zich, althans uiterlijk gezien, handhaven zijn de Gereformeerde van uiterst rechtse signatuur. De andere leiden onder afkalving van het aantal leden en onderlinge spanningen tussen verschillende vleugels. In de R K kerk komt daarbij het schrikbarend tekort aan priesters en ook aan pastorale werkers (wier status sowieso onbevredigend blijft, ook in redelijk progressieve bisdommen). In protestantse kring is er het Samen-op-weg proces dat veel van zijn bezieling heeft verloren en door velen als een moeizaam reorganisatieproces wordt ondergaan.

Er is, desondanks, en ten dele daardoor, wel degelijk interesse voor religie en theologie, ook buiten de traditionele instituties. Dat blijkt uit het groot aantal boeken en boekjes, ook uit het Duits, Engels of Frans vertaald, dat door een aantal uitgeverijen op de markt wordt gebracht. Wat het Nieuwe Testament en de vroege kerk betreft, kan bijvoorbeeld gewezen worden op de discussie over de "historische Jezus". Crossan, Borg, Funk zijn allemaal vertaald, en ook E P Sanders, G N Stanton, zelfs A N Wilson. C J den Heyer (1996) *Opnieuw: Wie is Jezus?*² heeft het goed gedaan. R Zuurmond (1994) vertolkte een strak-Bultmanniaanse visie (van voor de "New Quest" zelfs), en ikzelf heb mij tweemaal aan een in mijn ogen verstandige synthese van de weinige beschikbare gegevens gewaagd (zie De Jonge 1997a, 1997b). Opmerkelijk was de belangstelling voor het Thomasevangelie en de gnostiek in het algemeen. Vaklui hebben hier proberen bij te sturen en de steeds weer opduikende these bestreden dat Thomas ons de echte Jezus zou onthullen – ik denk bijvoorbeeld aan T Baarda en J Helderman (1999), en vermeld het recente voor een breder publiek bestemde boek van R Roukema (1998). Er was natuurlijk ook belangstelling voor Qumran en theorieën als die van R Eisenman, óók op

² Ondertitel "Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus" (Zoetermeer: Meinema, 1996).

televisie. A S van der Woude en F García Martínez ([1994] 1995) hebben zich daartegen teweergesteld met de twee delen van de Nederlandse uitgave *De Rollen van de Dode Zee*³ – maar dat kan moeilijk een boek voor een breder publiek genoemd worden.

Nederlanders, ook de niet direct kerkelijk betrokkenen onder hen, zijn vaak theologen. Protestanten die ontevreden zijn met de strakke, stoere Gereformeerde leer staan open voor nieuwe dingen; andere protestanten betrekken dan onmiddellijk de wacht op Sions muren. Zo moet men de felle discussies over centrale nieuwtestamentische onderwerpen als de opstanding en de verzoening (d w z de betekenis van Jezus' dood) begrijpen. Al in 1989 speelde de discussie over de opstanding van Jezus, waarin een "Leids" boekje een rol heeft gespeeld. De recente discussie over C J den Heyer (1998a) *Verzoening. Bijbelse notities bij een omstreden thema* heeft een felle binnenkerkelijke discussie losgemaakt, met bij tijden weinig verheffendes uitspraken. H Baarlink (1998) schreef daartegen in *Het Evangelie der verzoening*. In een verzamelbundel *Verzoening of Koninkrijk: Over de prioriteit in de verkondiging* is gepoogd de discussie te verbreden. Een prominente rol is daarin gespeeld door H J de Jonge, die sterk de nadruk heeft gelegd op de centraliteit van de boodschap van het Koninkrijk Gods in het vroege Christendom.⁴ Eerder al werd op de eschatologie de nadruk gelegd in een "Leids" boekje *Totdat Hij komt: Een discussie over de wederkomst van Jezus Christus*.

Het gaat in dit laatste geval om een typisch protestants debat, lijkt mij. Ik heb het vermeld omdat eruit blijkt dat nieuwtestamentici zich niet in de ivoren toren van het historische en literaire onderzoek kunnen en mogen terugtrekken – en dat ook niet willen. Ik zou gelukkig ook nog andere voorbeelden kunnen noemen, maar doe dat om des tijds wille niet. Informatieverschaffing aan een breder, godsdienstig geïnteresseerd publiek is nodig – ook om de publieke opinie te overtuigen van de culturele en maatschappelijke relevantie van een wetenschappelijke bestudering van het vroege christendom en de literatuur die het voortbracht. Ook de Minister van Onderwijs en de bestuurscolleges van de instellingen voor Wetenschappelijk Onderwijs moeten een draagvlak hebben voor hun beslissingen aangaande de positie van de theologie en de studie van de religie.

³ Kampen: Kok, 1994 en 1995.

⁴ Hij schreef twee artikelen in de zojuist genoemde bundel "Eerherstel voor het koninkrijk" (pp. 9-17) en "De plaats van de verzoening in de vroegchristelijke theologie" (pp. 63-88).

Over de bijdrage van nieuwtestamentici aan de discussie binnen de kerken ben ik niet erg hoopvol gestemd; ik hoop natuurlijk dat ik mij daarin vergis. Persoonlijk lijkt mij “herbronning”, een terugkeer naar de vroegste lagen van de christelijke traditie, vóór de belijdenissen van de Reformatie en Contrareformatie, ja ook vóór de theologie van de grote concilies, geboden. Maar ik meen een steeds krampachtiger vasthouden te bespeuren aan wat men voor “orthodox” houdt – uit lijfsbehoud in een tijd van zeer snelle veranderingen. En vernieuwingen in de systematische theologie blijven uit.

Ter afsluiting van dit gedeelte wijs ik op de bijdrage van Nederlandse nieuwtestamentici aan voor niet-specialisten bestemde commentaarseries en aan nieuwe of herziene bijbelvertalingen.

In Callenbachs serie “De prediking van het Nieuwe Testament” verschenen *De brieven van Timoteüs. Titus en Filemon* van A F J Klijn (1994) en een deel van J Reiling over 1 Korintiërs (1997). In de serie “Tekst en Toelichting” van Kok in Kampen zijn vele deeltjes verschenen: twee over Matteüs van H Baarlink (1997-1999), een over Johannes van M de Jonge (1996), twee over Handelingen van J T Nielsen (1998-1999), het eerste over 1 Korintiërs van H W Hollander (1996), verder delen over 2 Korintiërs van J T Nielsen (1995), over Kolossenzen van L Th Witkamp (1994), over Filippenzen en Filemon van E Verhoef (1998), 1 en 2 Tessalonicenzen, weer van E Verhoef (1995), Hebreeën van J Reiling (1994), Jakobus van E de Vries (1995), en 1 en 2 Petrus en Judas, ook van E de Vries (1998). Nuttige boeken, soms ook getuigend van visies die een bijdrage leveren aan de wetenschappelijke discussie.

Wat de vertaling van de Bijbel betreft: De Katholieke Bijbelstichting kwam met een herziene uitgave van de Willibrordvertaling, uiteraard in samenwerking met de Vlaamse Bijbelstichting. Het Nieuwe Testament met (voortreffelijke) aantekeningen verscheen al in 1992 apart, maar ik vermeld die vertaling hier nog even omdat vele collegae uit de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden hieraan hun beste krachten gaven. K B S en Nederlands Bijbelgenootschap kwamen met een herziening van de Groot Nieuws Bijbel (1996), als’mede een editie daarvan met korte aantekeningen (1998), uiteraard met medewerking van een groot aantal exegeten. Tenslotte is er de nieuwe oecumenische vertaling voor het hele Nederlandse taalgebied, de N B V, eens optimistisch de “Bijbel 2000” genoemd. Een aantal junior-exegeten werkt daar bijna full-time aan, een aantal senioren vervult contrôle-taken, en enigen ook coördinerende functies. Met name de N B V

heeft vele tongen losgemaakt (vooral in het behoudende protestantse kamp), maar tegelijk ook veler aandacht gericht op de bijbel, en de moeilijkheden en de kansen die zich voordoen wanneer men zowel “brontekstgetrouw” als “doeltaalgericht” wil vertalen. Een spannend proces van toegepaste exegese, als bemiddeling tussen verleden en heden. En: er is toch iets te zeggen voor de stelling, dat men de tekst pas dan goed begrepen heeft, als men die in een zo nauwkeurig mogelijke moderne vertaling kan weergeven.⁵

3. ONTWIKKELINGEN BINNEN HET ONDERZOEK

3.1 Algemeen

De beschikbare gegevens over het onderzoek op ons gebied overziende constateer ik, naast een grote verscheidenheid, dat wij – vergeleken met de in mijn vorige verslag beschreven periode – in het Nederlandse taalgebied in grote lijnen op dezelfde wijze met dezelfde onderwerpen bezig zijn gebleven. De geringe verschuivingen die zich hebben voorgedaan hangen samen met personele wijzigingen.

Nog steeds valt op, bijvoorbeeld hoeveel aandacht wordt besteed aan de joodse Umwelt en de geschiedenis en literatuur van het christendom na de eerste eeuw. Het Utrechtse onderzoeksproject is getiteld “Het culturele milieu van het vroege christendom” en het behandelt “alle facetten van de interactieprocessen tussen jodendom, hellenisme en christendom in de bijna 1000 jaar tussen Alexander de Grote en Mohammed (religieus, wijsgerig en materieel)”, aldus P W van der Horst⁶ – die zelf in zijn vele publicaties over een veelheid van onderwerpen in de voorbije periode een stevige bijdrage aan het project heeft geleverd.⁷ Het Leidse project, “Jewish and Christian

⁵ Tenslotte: in samenwerking met het N B G heeft de Vrije Universiteit sinds een aantal jaren een bijzondere leerstoel Bijbelvertalen, eerst bezet door J de Waard en nu door L J de Vries.

⁶ In zijn brief d.d. 22.1.1999.

⁷ Enige recente titels: de bundel *Hellenism-Judaism-Christianity* (CBETH 8; Kampen: Kok, 1994; tweede uitgebreide druk Leuven: Peeters, 1998); *Bronnen voor de studie van het vroege christendom. Joodse en Paganen teksten uit de periode van Alexander de Grote tot keizer Constantijn vertaald en toegelicht twee delen* (Kampen: Kok, 1997); *De Woestijnvaders* (Amsterdam: Prometheus, 1998); *Het boek der hemelse paradijzen* (Kampen: Kok, 1999) - een vertaling van 3 Henoch. Een commentaar op Philo's *In Flaccum* is in voorbereiding.

Religious Traditions in the Hellenistic Period (220 BCE-200 CE)” is qua tijd beperkter, maar eveneens duidelijk literair-historisch gericht.

Nog steeds ook moet men voor een benadering van de vroegchristelijke geschriften vanuit een primair linguïstische of literatuurwetenschappelijke belangstelling in Nijmegen of Tilburg zijn. B M F van Iersel (1997, 1998) publiceerde na vele voorstudies, zijn commentaar op Marcus, consequent de nadruk leggend op de interactie tussen de tekst en zijn lezers (reader-response criticism).⁸ Ook noem ik W J C Weren, werkend binnen het Tilburgse onderzoekprogramma “Betekenis in context: tekst- en methodegericht onderzoek van de Bijbel”, en bezig met een nieuwe studie over Matteüs, waarin hij kiest voor een zeer brede benadering met toepassing van een scala van taal- en literatuurwetenschappelijke methoden. Daarnaast wordt retorische analyse door J F M Smit en J S Vos toegepast op de brieven van Paulus.

Volledigheidshalve worde vermeld dat het onderzoek naar compositietechnieken door middel van numerieke analyse van woorden en lettergrepen door J Smit Sibinga recent nog geresulteerd heeft in een drietal publicaties,⁹ maar verder niet een zodanige weerklink heeft gevonden dat anderen in Nederland die methode hebben overgenomen.

Tenslotte valt op de nog steeds relatief geringe belangstelling voor bijbelstheologische kwesties. C J den Heyer legt hier duidelijk het zwaartepunt. Naast zijn boekje over de verzoening en de herziene versie van zijn *De messiaanse weg* (Den Heyer 1998b) kan vermeld worden dat hij in de komende jaren bezig hoopt te zijn met de Bijbelse theologie, nadruk leggend op de veelkleurigheid van de theologie van het N T onder invloed van het veelkleurige O T en de vroeg-joodse traditie. H J de Jonge houdt zich vanuit een traditionsgehistorische gezichtshoek bezig met het thema “Verzoening door Christus”, en ook ikzelf schreef een aantal artikelen over de vroegste christologie.¹⁰ Een duidelijk theologische belangstelling vindt men ook bij J Lambrecht en R Bieringer in Leuven, met name in hun studies over 2 Korintiërs, en wat de laatste betreft ook in zijn werk over

⁸ Er verschenen een Nederlandse versie *Marcus uitgelegd voor andere lezers* (Baarn:Gooi en Sticht/Kok: Kampen/Averbode, 1997) en een (uitgebreide) Engelse *Mark: A Reader-Response Commentary* (JSNTSup 164; Sheffield: Academic Press, 1998). Van Iersel overleed op 6 juli 1999.

⁹ Zie *RB* 104 (1997), 378-404; *Filol. Neotest.* 10 (1997), 35-54; *NovT* 40 (1998), 136-163.

¹⁰ Een aantal vroegere en recente artikelen werd gepubliceerd in *God's Final Envoy. Early Christology and Jesus' Own View of His Mission* (Grand Rapids: Eerdmans, 1998).

Johannes. Bieringer verbindt zijn theologische belangstelling met interesse in de hermeneutiek.¹¹

Terloops zij hier nog opgemerkt dat met het emeritaat van R. Zuurmond, korte tijd kerkelijk hoogleraar met als opdracht Bijbelse Theologie in Amsterdam, en staande in de traditie van Barth en Bultmann, de enige academische nieuwtestamenticus vertrok, die behoorde tot de z.g. Amsterdamse School.¹²

Tot zover de algemene inleiding; hierna dienen wij uiteraard het onderzoek meer gedetailleerd te bespreken.

3.2 Onderzoek over het culturele milieu van het vroege christendom

Allereerst toch nog meer informatie over de studies over het culturele milieu van het christendom, waarbij ik zowel de studies over het (hellenistisch-) jodendom als die over het vroege christendom vermeld. Het gaat immers steeds om doorwerking van tradities en om de interactie tussen verschillende denkwijzen en groepen. Zie bijvoorbeeld het werk van J. W. van Henten, die zijn project "De continuïteit tussen joodse en christelijke martelaarsvoorstellingen" noemt (zie ook Van Henten 1976).¹³ In Leiden hielden J. Tromp en ondergetekende zich in de afgelopen jaren bezig met *Het Leven van Adam en Eva* in zijn verschillende versies (zie o.a. Tromp & De Jonge 1997). Daarbij viel op dat dit geschrift niet alleen een zeer ingewikkelde christelijke overleveringsgeschiedenis heeft, maar ook in zijn in oudste Griekse vorm zeer waarschijnlijk aan het einde van de

¹¹ Zie zijn brief d.d. 1.3. 1999; verg. de brief van P. Schmidt, Gent, d.d. 18.2. 1999 en de toelichting van W. Weren bij zijn project voor NOSTER. Onder dit hoofdje moge ook gesignaleerd worden de studie van C. Vander Stichele, "Changing Roles and Shifting Views. Biblical Women Revisited", waarin verschillende vormen van receptie van voornamelijk nieuwtestamentische teksten over vrouwen worden geanalyseerd (zie brief 8.3.1999).

¹² Hij begeleidde de dissertatie van Y. Bekker, *Zoon van God, Messias. Mensenzoon. De structuur van het Evangelie van Johannes*, Amsterdam 1997. Op 17.4.1999 overleed B. P. M. Hemelsoet, tot 1994 hoogleraar aan de K.T.H.A., en later de K.T.U. te Utrecht, die ook tot de Amsterdamse School mag worden gerekend.

¹³ Hij publiceerde kortgeleden *The Maccabean Martyrs as Saviours of the Jewish People. A Study of 2 & 4 Maccabees* (JSJSup 57; Leiden: Brill, 1976). Men vergelijk ook het project van zijn promovendus A. O. Mellink, "Het verlangen om te sterven. Een studie naar de achtergronden van het enthousiasme voor de marteldood van Ignatius van Antiochië".

tweede eeuw C E dient te worden gedateerd.¹⁴ Nog een voorbeeld: in de Leidse filosofische faculteit werkt de bekende Philo-specialist D T Runia; hij publiceerde in de afgelopen tijd *Philo in Early Christian Literature*.

In Groningen zijn G P Luttikhuizen en A Hilhorst in hoofdzaak bezig met de vroege kerk, dit wil zeggen respectievelijk met de gnostiek en de christelijke apocrypha en martelaarsakten. Ik vermeld hier Hilhorsts bijdrage aan de editie van de Latijnse versies van de Apocalypse van Paulus (Silverstein & Hilhorst 1997) en twee dissertaties, een van H W Havelaar over "The Coptic Apocalypse of Peter (Nag Hammadi Codex VIII,3)" uit 1993, en een van P J Lalleman over de Acta Johannis (1998). Verder heeft men de serie "Themes in Biblical Narrative. Jewish and Christian Traditions" opgezet, correlerend aan jaarlijkse conferenties in Groningen.¹⁵ Anderen werken daaraan mee, bijvoorbeeld F García Martínez van het Qumran Instituut¹⁶ en J N Bremmer, specialist in Griekse en Romeinse godsdienstgeschiedenis.¹⁷

Het onderzoeksproject in Utrecht noemde ik reeds. C Mussies (1998) ging dit jaar met pensioen. L V Rutgers (1998) (eerst post-doc) werd benoemd tot docent. Hij is van huis uit archeoloog en werkt onder andere mee aan het Sepphoris-project. H W Havelaar (zojuist genoemd) zal per 1 september na een docentschap van enige jaren

¹⁴ Zie *The Life of Adam and Eve and Related Literature* (Sheffield: Academic Press, 1997) en een in 1999 in de SVTP-serie bij Brill verschijnende bundel. J. Tromp houdt zich bezig met de editie van de Griekse tekst. Terloops zij vermeld dat M. de Jonge in de afgelopen tijd een tweetal studies wijdde aan de relatie tussen de *Testamenten van de Twaalf Patriarchen* en venvante fragmenten onder de Dode Zee Rollen.

Tromp doet zijn werk binnen het onderzoeksproject "De godsdienstige identiteit van joden in de Hellenistische en Romeinse periode"; de assistent-in-opleiding R Buitenwerf houdt zich bezig met het onderwerp "Jews and Gentiles in the Jewish Sibylline Oracles". In 1995 promoveerde L J Lietaert Peerbolte op *The Antecedents of Antichrist A Traditio-Historical Study of the Earliest Christian Views on Eschatological opponents* (JSJSup 49; Leiden: Brill, 1969).

¹⁵ Uitgegeven door Brill. Leiden. Tot dusver zijn twee delen verschenen

¹⁶ Hij publiceerde heel veel in de afgelopen periode; zie b.v. zijn samen met E J C Tigchelaar (nu ook weer in Groningen werkzaam) uitgegeven *The Dead Sea Scrolls Study Edition*, 2 vols, (Leiden: Brill, 1997 and 1998).

¹⁷ Hij gaf ook *The Apocryphal Acts of Peter: Magic, Miracles and Gnosticism* uit als deel 3 in de serie "Studies in the Apocryphal Acts of the Apostles" (Leuven: Peeters, 1998). Hij trad ook als editor op bij twee eerdere delen gewijd aan de Acta van Andreas en aan die van Paulus en Thecla. Lallemans dissertatie, *The Acts of John: a Two-Stage Initiation into Johannine Gnosticism*, is deel 4 in deze serie (1998). In Groningen werkt ook Dr P van Minnen als post-doc. De titel van zijn onderzoek is "Het vroege christendom als lokale godsdienst in Egypte (derde tot vijfde eeuw)" – zie NTT 53 (1999), 36.

vertrekken; haar opvolger is nog niet benoemd. Evenmin een nieuwe hoogleraar, die naast P W van der Horst gaat werken (die part-time aan de faculteit verbonden blijft). L Teugels werkt in Utrecht aan een geannoteerde vertaling van de midrasj *Aggadat Beresjit*.

Wat judaïca betreft wijs ik nog op het werk van P J Tomson (1997) in Brussel, die voortdurend de nadruk heeft gelegd op de joodse achtergronden en componenten van het vroege christendom. Hij houdt zich in de eerste plaats bezig met rabbijnse teksten, maar wil die in toenemende mate in samenhang met Hellenistisch-joodse en Qumran-teksten beschouwen. Tenslotte: J C de Moor, W F Smelik en A Houtman (de laatste een Utrechtse alumna) werken in Kampen aan een vele delen tellende *Bilingual Concordance to the Targum of the Prophets*, uitgegeven door Brill, Leiden.

Wat de vroegchristelijke letterkunde aangaat, noem ik nogmaals het werk van R Roukema in Kampen (1996), verder dat van H van de Sandt in Tilburg, die met D Flusser (Jeruzalem) een boek *The Didache, its Jewish Sources and its Place in Early Judaism and Christianity* voorbereidt.¹⁸ Ik vond ook nog een aankondiging van een boek van A F J Klijn (1999), emeritus-hoogleraar in Groningen, getiteld *Jezus in de vroegchristelijke evangeliën*.¹⁹ En, last but not least, zijn er een aantal interessante studies van J Verheyden in Leuven, van wie ik een artikel vermeld over de herkomst van het citaat in 1 Korintiërs 2:9 (1994) en twee waardevolle recensies van A M Denis' concordanties op de Griekse en Latijnse Pseudepigrapha van het Oude Testament (1989; 1995).²⁰ Ook in zijn werk blijkt, hoezeer de studie van joodse bronnen en die van de christelijke verwerking verbonden zijn.²¹

¹⁸ Brief 27.1. 1999. Het boek zal t.z.t. in de serie CRINT verschijnen.

¹⁹ Kampen: Kok, 1999.

²⁰ Voor details zie pp. 152-154 van het verslag van G Van Belle genoemd in n. 1.

²¹ Wellicht ten overvloede wijs ik op het werk in Leuven aan de Septuaginta van J. Lust en anderen (o.a. E. Eynikel, nu in Nijmegen), dat voortgaat, maar o.a. reeds het zeer bruikbare *A Greek-English Lexicon of the Septuagint*, 2 vols. (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft, 1992 en 1996) heeft opgeleverd. Vermeld dienen ook de publicaties van P C Beentjes (KTU) over Sirach vermeld te worden.

3.3 Tekstgeschiedenis en tekstkritiek

Tekstgeschiedenis en tekstkritiek zouden uiteraard ook tot de vorige sectie kunnen worden gerekend, maar voor de overzichtelijkheid is het beter deze apart te rubriceren. Allereerst dient hier T Baarda (1994) genoemd te worden, auteur van vele studies over het Diatessaron. Hij nam afscheid van de Vrije Universiteit in het najaar van 1997, om prompt op het Netherlands Institute for Advanced Studies in Wassenaar een werkgroep over het Diatessaron te gaan leiden. Het moge hem gegeven zijn nog lang, naarstig en secuur, aan zijn lievelingsproject te werken.²²

Naast Baarda wijdt ook J Delobel in Leuven een groot deel van zijn tijd aan de studie van de tekst van het Nieuwe Testament. Zijn belangstelling richt zich met name op de "Westerse" tekst in Handelingen, en in mindere mate die in Lucas.²³ Op de Leuvense Bijbeldagen van 1998 (onder leiding van J Verheyden), gewijd aan "The Unity Luke-Acts," verzorgde hij een lezing over het onderwerp "The Text of Luke-Acts. A Confrontation of Recent Theories."²⁴

3.4 Het onderzoek van de Synoptische evangeliën

Voor het onderzoek van de Synoptici dient men zich in het Nederlandse taalgebied allereerst tot de nieuwtestamentische afdeling van de Leuvense Faculteit der Godgeleerdheid te wenden. Wie uitvoerige documentatie wenst van alles op het gebied van de redactie van de evangeliën, hun overeenkomsten en verschillen, over Q, over de verhouding tussen de Synoptici en Johannes enz., kan een groot aantal delen in de serie "Bibliotheca Ephemeridum Theologiarum Lovaniensium" raadplegen. Daar vindt men niet alleen vele monografieën en verzamelsbundels van artikelen, maar ook de verslagboeken van de aan het N T gewijde Leuvense Bijbeldagen (die al enige decennia een representatief

²² Hij publiceerde *Essays on the Diatessaron* (CBETH 11; Kampen: Kok-Pharos, 1994). Bij hem promoveerde N P G Joesse in 1997 op een proefschrift. *The Sermon on the Mount in the Arabic Diatessaron*. Een promotieproject over "Het Syrische Diatessaron bij Ephraïm" heeft niet tot een dissertatie geleid. Dit jaar wordt aan de V.U. een promotieproject gestart met de titel "Conjecturaalkritiek in de Brief aan de Romeinen."

²³ Zie brief 24.3. 1999.

²⁴ Ik begrijp dat R Zuurmond werkt aan een editie van Matteüs en Lucas in Ge'ez, in aansluiting op zijn dissertatie (1987) vermeld in het vorige verslag. Deze bevatte, naast een algemene inleiding, een editie van Marcus. Het proefschrift werd later uitgegeven als no. 27 in de reeks "Äthiopistische Forschungen" (Wiesbaden-Stuttgart: Steiner, 1989).

beeld geven van wat er op de verschillende gebieden actueel is), en uitvoerige bibliografieën.²⁵ In de *Ephemerides* zelf wordt men minutieus van het allerlaatste nieuws op de hoogte gehouden, niet alleen via de jaarlijkse "Elenchus Biblicus", maar ook via recensies, recensieartikelen en andere essays.

Dit is alles het werk (geweest) van een heel team van hoogleraren, medewerkers en promovendi. G Van Belle heeft het uitgebreid en precies gedocumenteerd in zijn bijdrage aan het verslagboek *De Faculteit der Godgeleerdheid in de K U Leuven 1969-1995*, dat al eerder werd vermeld. Ik noem hier vooral F Neiryndck, M Sabbe, J Lambrecht, J Delobel, F Van Segbroeck, A Denaux, J Verheyden en G Van Oyen. Ik kan moeilijk in details treden, er is gewoon teveel. Laat ik wijzen op het door een aantal Leuvenaren samen met C M Tuckett verzorgde Festschrift voor Frans Neiryndck (BETL 100, 1992), in drie delen met 125 bijdragen op 2668 bladzijden, niet verwonderlijk getiteld *The Four Gospels 1992*. Een uitbundig eerbetoen aan iemand die gedurende een lange tijd een krachtige partij heeft meegeblazen, niet alleen in het onderzoek in Leuven, maar ook, van terzijde, in dat op vele andere plaatsen. Verder lijkt het mij dienstig te wijzen op de verzamelbundels van de Leuvense Bijbeldagen in de laatste tien jaar, voorzover gewijd aan nieuwtestamentische onderwerpen. A Denaux leidde het "Colloquium Biblicum Lovaniense" van 1990 gewijd aan *John and the Synoptics* (BETL 102, 1992); C Focant dat van 1992 over *The Synoptics Gospels. Source Criticism and New Literary Criticism* (BETL 110, 1993). In 1994 ging het, onder leiding van R Bieringer over *The Corinthian Correspondence* (BETL 125, 1996), maar in 1996 werd weer aandacht besteed aan de evangeliën, toen onder leiding van C M Tuckett gesproken werd over *Intertextuality: The Use of the Old Testament in the Four Gospels* (BETL 131, 1997) en in 1998 congresseerde men onder voorzitterschap van J Verheyden over *The Unity Luke-Acts* (BETL 146, 1999). In 2000 zal het (weer) over Q gaan.

Een overzicht van lopende onderzoeksprojecten in Leuven noemt onder andere studie over taal en stijl van de evangeliën, literair-kritisch onderzoek in verband met de narratieve kritiek van het Marcus-evangelie, een Synoptische concordans van de vier evangeliën en onderzoek naar de historische Jezus.

²⁵ De laatste, een bibliografie van publicaties over Matteüs en Q in de periode 1950-1995 (van de hand van F Neiryndck en J Verheyden), verscheen als BETL 140 A+B in 1998.

Wat heeft men in (Noord-)Nederland daarnaast te stellen? Ik noemde al het werk van Van Iersel en Weren. Ik kan daaraan toevoegen dat M J J Menken (1996) na afsluiting van zijn werk aan de oudtestamentische citaten in het Vierde Evangelie nu bezig is met de citaten bij Matteüs, en B J Koet met de receptie van O T en joodse traditie in Lukas-Handelingen. Verder vermeld ik dat H J de Jonge zich intensief bezighoudt met de historische achtergrond van Marcus (vgl ook Hanhart 1995).

3.5 Onderzoek van Johannes

In het onderzoek van het vierde evangelie is de verdeling evenwichtiger. In Leuven is het vooral G Van Belle die het onderzoek naar Johannes verricht en bijhoudt. Niet alleen verzorgde hij een bibliografie, maar hij gaf ook een uitvoerig overzicht van het onderzoek naar de Semeia-bron (Van Belle 1994). Hij acht het aannemen van zulk een bron geen vruchtbare werkhypothese, en verwacht, net als anderen in Leuven, meer van een nauwkeurig onderzoek naar de mogelijke afhankelijkheid van de Synoptici in hun huidige redactie. R Bieringer kondigt aan dat hij zijn aandacht meer en meer concentreert op het vierde evangelie, vooral op het gebied van christologie en ethiek, en dat van de joods-christelijke dialoog.

M J J Menken verliet Johannes, maar M Misset-van de Weg (1998) zal als post-doc naast hem de toespelingen op het O T in Johannes onderzoeken.²⁶ In Leiden promoveerde B W J de Ruyter (1998) op het proefschrift *De Gemeente van de evangelist Johannes: haar polemieek en geschiedenis*,²⁷ en in Tilburg werkt T G M G Brouns-Wewerinke aan een proefschrift over "De verhouding tussen verbeelding en werkelijkheid in verhalen uit Johannes over Jezus' lijden en dood."

M C de Boer (1996) van de Vrije Universiteit voltooide nog voor zijn terugkeer naar Nederland zijn *Johannine Perspectives on the Death of Jesus*. Sjef van Tilburg (1996) onderzocht wat wij over Efeze weten en trachtte te traceren hoe het evangelie van

²⁶ Promotie in 1998 te Utrecht op het proefschrift *Sara en Thecla: Verbeelding van vrouwen in 1 Petrus en in de Acta Theclae*. Onder leiding van Menken hoopt C C M de Lange binnen afzienbare tijd haar proefschrift over "Abraham in Joh. 8:31-59" te voltooien.

²⁷ Delft: Eburon, 1998.

Johannes in die stad gelezen zal zijn.²⁸ P Chatelion Counet (1995) promoveerde in Nijmegen op een proefschrift *De sarcofaag van het Woord. Postmoderniteit, deconstructie en het Johannesevangelie*.²⁹ Hij is onder de Nederlandse nieuwtestamentici degene die zich het meest nadrukkelijk bezighoudt met de hermeneutische implicaties van recente filosofische denkbeelden (zie Chatelion Counet 1998).

3.6 Het onderzoek van de brieven van Paulus

Het onderzoek van de brieven van Paulus krijgt wat meer aandacht dan enige tijd geleden, lijkt mij. Ik noemde al de retorische analyse van de brieven van Paulus door J S Vos³⁰ en J F M Smit. In Leiden wijdt H W Hollander aandacht aan Paulus' concept *nomos* in relatie tot de joodse wet, en legt daarbij (en ook in andere gevallen) de nadruk op Paulus' gebruik van Hellenistische denkcategorieën. Ook in Leiden promoveerde J Holleman (1996) in 1995 op een proefschrift over I Korintiërs 15.³¹ M J J Menken (1994) publiceerde een commentaar op 2 Tessalonicenzen.³² M C de Boer houdt zich bezig met het apocalyptische denken van Paulus in relatie tot het jodendom van zijn tijd en, daarnaast, met de doorwerking van zijn erfenis in de deuteropaulijnse brieven en in Handelingen. L J Lietaert Peerbolte, in de periode 1996-1998 half-time post-doc in Kampen, voltooide een boek over Paulus en de vroegste christelijke zending (dat in het Engels zal verschijnen)³³. In Leuven zijn het vooral J Lambrecht en R Bieringer die zich met Paulus

²⁸ *Reading John in Ephesus* (NovTSup 83; Leiden: Brill, 1996). In zijn brief van voor-jaar 1999 vermeldt hij als mogelijke toekomstige onderzoekslijnen a) "de profilering van vroege christelijke gemeenschappen binnen de hellenistische cultuur als een literaire werkelijkheid" en b) "de hemel op aarde: aanwijzingen voor het lezen van het Johannesevangelie."

²⁹ Kampen: Kok, 1995.

³⁰ Hij begeleidt ook het promotieproject "Argumentatieve middelen in 2 Cor. 10-13" van J D F van Halsema (nog niet afgesloten).

³¹ *Resurrection and Parousia. A Traditio-Historical Study of Paul's Eschatology in 1 Corinthians 15* (NovTSup 84; Leiden: Brill, 1996). Hij kreeg daarvoor een prijs van de Stichting Praemium Erasmianum. In Leiden werkt G H van Kooten aan een promotie over "Cosmology and Ecclesiology in Colossians and Ephesians. The Critical Ecclesiology of the Letter to the Ephesians."

³² *2 Thessalonians* (N.T., Readings; London-New York: Routledge, 1994).

³³ Te vermelden valt nog dat C J den Heyer voor een breed publiek *Paulus, man van twee werelden* (Zoetermeer: Meinema, 1998) schreef.

hebben beziggehouden. Ik noemde al de Bijbeldagen van 1994 gewijd aan de twee brieven aan Korinte, en de daaraan voortvloeiende bundel. Daarnaast kunnen vermeld worden R Bieringer en J Lambrecht (1994), *Studies on 2 Corinthians* en J Lambrecht, *Pauline studies. Collected Essays*. R Bieringer neemt zich voor ook in de toekomst met de Paulijnse soteriologie bezig te zijn.³⁴

4. TERUGBLIK

Bij het maken van dit overzicht heb ik mij gerealiseerd dat ik, ondanks de hulp van velen, toch geen volledig en geen uitgebalanceerd beeld van de situatie heb. Wat dichterbij ligt, geografisch, qua belangstellings sfeer, en wat aanpak en methode betreft, heeft men helderder voor ogen dan wat verder weg is. Ik ben ook nog te zeer betrokken bij het werk om een verantwoorde beoordeling van de bereikte resultaten te kunnen geven. Daarvoor gebruikt men in Nederland ook altijd commissies, liefst met buitenlandse leden. Maar enkele conclusies kunnen toch wel worden getrokken.

In de afgelopen jaren is after all, ondanks het ongunstige werkklimaat, veel werk verricht. Dat werk is in vele opzichten zeer divers, maar confessionele en levensbeschouwelijke verschillen spelen slechts een zeer marginale rol (behalve in het geval van Kampen-B en Apeldoorn). Samenhang is alleen daar te constateren waar men plaatselijk, en incidenteel dankzij vriendschapsbanden ook interlocaal, nauw contact houdt. Nederlanders (en Belgen?) hechten aan hun vrijheid en zelfstandigheid; zij zijn in principe ook steeds allen gelijk. Niemand achtte zich uitnemender dan de ander.

Alle streven naar de creatie van "centres of excellence" van de kant van de Nederlandse onderzoeksorganisaties ten spijt, zorgen de zelfstandige instellingen voor wetenschappelijk onderwijs, en de onderzoekers binnen die instellingen, ervoor dat aan de verdelende rechtvaardigheid niet tekort wordt gedaan. Ook NOSTER zal daaraan, naar mijn mening, niets veranderen. Tenslotte werkt ieder met "peer reviews"; en zijn wij, als het erop aankomt, toch aardig voor elkaar.

³⁴ Eerder besteedde Raymond F Collins, tot 1993 hoogleraar in de Engelstalige sectie van de Leuvense faculteit, veel aandacht aan Paulus. Hij was bijvoorbeeld voorzitter van de aan 1 Tessalonicenzen gewijde Bijbeldagen van 1988. Zie *The Thessalonian Correspondence* (BETL 87, 1990).

Literatuurverwysings

- Baarda, T 1994. *Essays on the Diatessaron*. Kampen: Kok-Pharos. (CBETH 11).
- Baarda, T, Van den Broek, R & Helderma, J 1999. *Het Evangelie van Thomas*. Zoetermeer: Meinema.
- Baarlink, H 1998. *Het Evangelie der verzoening*. Kampen: Kok.
- Bieringer, R & Lambrecht, J 1994. *Studies on 2 Corinthians*. (BETL 112.)
- Chatelion Counet, P 1995. *De sarcofaag van het Woord: Postmoderniteit, deconstructie en het Johannesevangelie*. Kampen: Kok.
- 1998. *Over God zwijgen: Postmodern bijbellezen*. Zoetermeer: Meinema.
- De Boer, M C 1996. *Johannine perspectives on the death of Jesus*. Kampen: Kok-Pharos. (CBETH 17.)
- De Jonge, M 1997a. Jezus, in Beck, H L *et al* (eds), *Grondleggers van het geloof*, 101-114. Amsterdam: Prometheus.
- De Jonge, M 1997b. *Het verhaal van Jezus volgens de bronnen*. Maarssen: De Ploeg.
- Den Heyer, C J 1996. *Wie is Jezus? Balans van 150 jaar onderzoek naar Jezus*. Zoetermeer: Meinema.
- 1998a. *Verzoening: Bijbelse notities bij een omstreden thema*. Kampen: Kok.
- 1998b. *De messiaanse weg*.
- De Ruyter, W J 1998. *De gemeente van de evangelist Johannes: Haar polemieek en geschiedenis*. Delft: Eburon.
- Gevers, L & Kenis, L (eds) 1997. *De Faculteit der Godgeleerdheid in de Katolieke Universiteit Leuven 1969-1995*. Leuven: Leuven University Press en Peeters.
- Hanhart, K 1995. *The open tomb: A new approach, Mark's Passover Haggadah*. Collegeville, MN: The Liturgical Press.
- Holleman, J 1996. *Resurrection and parousia: A traditio-historical study of Paul's eschatology in 1 Corinthians 15*. Leiden: Brill. (NovTSup 84.)
- Klijn, A F J 1999. *Jezus in de vroegchristelike evangeliën*. Kampen: Kok.
- Lambrecht, J 1994. *Pauline studies: Collected essays*. (BETL 115.)
- Menken, M J J 1994. *2 Thessalonians*. London-New York: Routledge. (N.T. Readings.)

- Menken, M J J 1996. *Old Testament Quotations in the Fourth Gospel*. Kampen: Kok-Pharos. (CBETH 15.)
- Misset-van de Weg, M 1998. Sara en Thecla: Verbeelding van vrouwen in 1 Petrus en in de Acta Theclae. Doctorale proefskrif voorgelê te Utrecht.
- Mussies, C 1998. The date of Jesus' birth in Jewish and Samaritan sources. *JSJ* 29, 416-437.
- Roukema, R 1996. *De uitleg van Paulus' eerste brief aan de Corinthiërs in de tweede en derde eeuw*. Kampen: Kok.
- 1998. *Gnosis en geloof in het vroege Christendom: Een inleiding in de gnostiek*. Zoetermeer: Meinema.
- Runia, D T 1993. *Philo in Early Christian literature*. Assen: Van Gorcum/Minneapolis: Fortress.
- Rutgers, L V 1998. *The hidden heritage of diaspora Judaism: Essays on Jewish cultural identity in the Roman world*. Leuven: Peeters. (CBETH 20.)
- Silverstein, T & Hilhorst, A 1997. *Apocalypse of Paul: A new critical edition of three long Latin versions*. Genève: Cramer. (Cahiers d'orientalisme 21.)
- Tomson, P J 1997. "Als dit uit de Hemel is ..." *Jezus en de schrijvers van het Nieuwe Testament en hun verhouding tot het Jodendom*. Hilversum: B Folkertsma Stichting voor Talmudica.
- Tromp, J & De Jonge, M 1997. *The life of Adam and Eve and related literature*. Sheffield: Academic Press.
- Van Belle, G 1994. *The Signs Source in the Fourth Gospel: Historical survey and critical evaluation of the Semeia Hypothesis*. Leuven: Peeters. (BETL 116.)
- Van der Woude, A S & García Martínez, F [1994] 1995. *Rollen van de Dode Zee*. Kampen: Kok.
- Van Henten, J W 1976. *The Maccabean martyrs as saviours of the Jewish people: A study of 2 & 4 Maccabees*. Leiden: Brill. (JSJSup 57.)
- Van Iersel, B M F 1997. *Marcus uitgelegd voor andere lezers*. Baarn: Gooi & Sticht/Kok: Kampen/Averbode.
- 1998. *Mark: A reader-response commentary*. Sheffield: Academic Press. (JSNT Supp 164.)

- Van Tilborg, S 1996. *Reading John in Ephesus*. Leiden: Brill. (NovTSup 83.)
- Zuurmond, R 1994. *Verleden tijd? Een speurtocht naar de "historische Jezus"*. Baarn: Ten Have.
1989. Verzamelbundel. *Waarlijk opgestaan! Een discussie over de opstanding van Jezus*. Baarn: Ten Have. (Red(s) onbekend).
1998. Verzamelbundel. *Verzoening of Koninkrijk: Over de prioriteit in de verkondiging*. Baarn: Callenbach. (Red(s) onbekend).
1995. Verzamelbundel. *Totdat Hij komt: Een discussie over de wederkomst van Jezus Christus*. Baarn: Ten Have. (Red(s) onbekend).